

מאבק ברדיקליזציה כאמצעי למניעת טרור: ישראל לעומת העולם

איה שושן

אוניברסיטת בן-גוריון

יריב מוהר

היוזמה לביטחון וזכויות האדם

תוכניות למאבק ברדיקליזציה עוסקות בתהליכים חברתיים שיוצרים נטייה לאלימות פוליטית, ובחלק ניכר מהמדינות בעולם הן נכללות במאבק בטרור. תוכניות למאבק ברדיקליזציה נפוצות ברחבי העולם ככלי שהאפקטיביות שלו נבדקה והוכחה, ובשל צמצום הנזקים האגביים הן גם עשויות להיות כלי בעל תועלת משולשת: יותר ביטחון, פחות הפרת זכויות אדם ואופק משופר לפיוס ולשלום. למרות זאת אין שום מידע זמין על מדיניות כוללת ומקיפה בתחום בישראל. מדובר בלקונה בעייתית, הן בהיבט של אלימות המגיעה מצד פלסטינים אזרחי ישראל והן בהיבט של אלימות מצד התאגדויות קיצוניות של יהודים. הנתונים שנאספו מרמזים כי ראוי לשקול הקמה של גוף ממשלתי בישראל שמטרתו חקר הרדיקליזציה ומאבק בה.

מילות מפתח: רדיקליזציה, רדיקליזציה אסלאמית, אלימות פוליטית, טרור, שלום, ערביי ישראל, יחסי יהודים-ערבים

מבוא

בעקבות אירועי ה-11 בספטמבר 2001 והשלכותיהם פותחו ברחבי העולם תוכניות למאבק בתהליכי רדיקליזציה שמובילים למעשי אלימות, והן יושמו באופן נרחב. מידע מקיף על אודות תוכניות אלו עודנו חסר, אך בדוח מקיף שערכה רשת מחקר במימון האיחוד האירופי מופו 445 תוכניות שנועדו להפחית אלימות מצד קבוצות קיצוניות בין השנים 2004–2014. תוכניות מסוג זה מופעלות בעשרות מדינות ברחבי העולם, מנורווגיה עד מלזיה ומערב הסעודית עד ארצות הברית. אומנם רוב התוכניות ממוקדות במאבק ברדיקליזציה אסלאמיסטית, אך קיימות גם תוכניות למאבק ברדיקליזציה של ימין קיצוני, קבוצות בדלניות ועוד.

ישראל, לעומת זאת, נמצאת בפיגור משמעותי לעומת מדינות רבות בכל הקשור להכרת החשיבות והאפקטיביות של תוכניות למאבק ברדיקליזציה. זאת אף על פי שאזרחי ותושבי המדינה חווים את הבעיה בצורה חמורה בהרבה לעומת התושבים ברבות מהמדינות שכן מפעילות תוכניות לד-רדיקליזציה, ולמרות העיסוק הציבורי הנרחב והמשאבים הרבים המופנים למניעת טרור ואלימות פוליטית, כפי שיפורט בהמשך. במאמר זה נדגים כי תוכניות אלו הוכחו כיעילות – במידה כזו

או אחרת – בהקשרים לאומיים וחברתיים מגוונים, ולפיכך ראוי לשקול מיסוד ופיתוח של אסטרטגיה למאבק ברדיקליזציה בישראל ככלי נוסף בארגז הכלים הביטחוני, לצד מאמצי סיכול, שיטור ולוחמה. מאבק ברדיקליזציה שיזכה להצלחה בולטת אף עשוי להפחית את העומס המוטל על שירותי הביטחון והסיכול.

לתוכניות למאבק ברדיקליזציה יש עוד יתרון: בחינת התוכן המעשי של תוכניות אלו מראה שהן יכולות לשפר לא רק את מצב הביטחון במדינה אלא גם את מצב זכויות האדם, ובסופו של דבר אפילו לפתוח אופק לפיוס ולשלום, וזאת בכמה מובנים: ראשית, עצם השיפור הביטחוני משמעו פגיעה פחותה בגוף ובנפש של בלתי מעורבים; שנית, הפחתת הצורך בפעולות צבאיות או שיטוריות מצמצמת גם את הצפי לפגיעה סביבתית ברכוש ובמרקם החיים, שפעמים רבות כרוכה בפעולות מסוג זה; לבסוף, רבות מההמלצות למדיניות הנוגעות למאבק ברדיקליזציה קשורות בשיפור מצב זכויות האדם: מאבק באפליה, שקיפות, שיפור מערך בריאות הנפש, מאבק באבטלה של קבוצות מודרות, עידוד זהויות מקומיות במקום דיכוי שלהן – לכל אלו השפעה על הביטחון הלאומי ותרומה לחיזוקו.

בפעילות אלימה. מטרותיהן הן הפסקת האלימות, שיקום המעורבים באלימות ושילובם מחדש בחברה. הן מיועדות בעיקר לאנשים שנאסרו, נעצרו או נפלו בשבי. לאחרונה נוספה קטגוריה חדשה של לוחמים זרים – אזרחים ממדינות שונות שנסעו להילחם במלחמות אזרחים במדינות אחרות כגון סוריה, ושבנו למדינות האם שלהם.

ישראל נמצאת בפיגור משמעותי לעומת מדינות רבות בכל הקשור להכרת החשיבות והאפקטיביות של תוכניות למאבק ברדיקליזציה.

קאונטר-רדיקליזציה: תוכניות ומענים שמטרתם עיכוב ועצירת תהליכי רדיקליזציה בזמן התרחשותם. תוכניות אלו רלוונטיות למצבי מעבר לכיוון של קיצוניות או אלימות. מטרותיהן כוללות הפרדת היחיד מהסביבה הקיצונית ושילובו מחדש בחברה. הן מיועדות ליחידים אשר זוהו כמעורבים בסביבה קיצונית אך עדיין לא נעצרו, נאסרו או נפלו בשבי.

אנטי-רדיקליזציה: תוכניות ומענים מניעתיים המתערבים לפני שהחלה רדיקליזציה, או כשהיא בשלבים ראשוניים. תוכניות אלו מיועדות עבור יחידים או קבוצות שזוהו כפגיעים או בסיכון לתהליכי רדיקליזציה. חלוקה זו עוזרת להבין לא רק את סוגי התוכניות הקיימות אלא גם את קהלי היעד שיכולים להיות רלוונטיים לתוכניות למאבק ברדיקליזציה, ואת המטרות השונות שיכולות להיות להן. נוסף על חלוקה זו **קיימת בספרות** הפרדה רלוונטית נוספת, בין תוכניות המכוונות לרמת המיקרו לבין תוכניות המכוונות לרמת המאקרו:

מיקרו: תוכניות המכוונות למאבק ברדיקליזציה ברמת האדם היחיד. הן יכולות לכלול דגש על חינוך, השכלה, תעסוקה וטיפול נפשי. למרות שרשויות, ארגוני חברה אזרחית או ארגונים פרטיים יכולים להפעיל אותן, הדגש בהן הוא מניעת מקרים ספציפיים של רדיקליזציה בשלביה השונים.

מאקרו: תוכניות המכוונות לגורמים מבניים של תהליכי רדיקליזציה כגון שיפור תנאים מאקרו-כלכליים וחיזוק המשילות. בין המטרות של תוכניות אלו ניתן למנות תוכניות לצמצום עוני ואבטלה, תוכניות לחיזוק השלטון המקומי והשקיפות השלטונית, תוכניות לשיפור המשילות ותוכניות לחיזוק מנהיגות קהילתית. שילוב של שתי החלוקות שתוארו לעיל יוצר טיפולוגיה שעוזרת למקם סוגי תוכניות לפי הרמה שבה הן מבקשות להתערב (מיקרו/מאקרו) והשלב שבו הן מבקשות להתערב (דה/קאונטר/אנטי).

טיפולוגיה ומאפייני תוכניות למאבק ברדיקליזציה הגדרות וקטגוריות

רדיקליזציה

ההגדרה של רדיקליזציה שנויה במחלוקת ונתונה לדין מחקרי ואמפירי מתמשך. בניסיון לפשט את הנושא לצורך הדיון במאמר זה נאמץ את ההגדרה של קלטרבק שלפיה רדיקליזציה מובנת כתהליך מורכב, דינמי ולא לינארי של שינוי בדפוסי מחשבה של אדם, המוביל לאורך זמן לשינוי משמעותי בתפיסת עולמו, בתפיסה של אירועים חיצוניים ובהבנה הפנימית של האדם את עצמו. שינויים אלו יכולים לבוא לידי ביטוי בשינוי בהתנהגות אשר עלול – אצל אנשים מסוימים – להתעצם בסופו של דבר למצב שבו אותו אדם נעשה מעורב באלימות, בקיצוניות אלימה או בטרור. אם כן הטרמינולוגיה המקובלת בספרות, המתבססת על המושג רדיקליזציה, מבלבלת ואף מטעה: בהקשר של מאמר זה רדיקליזציה אינה כפשוטה – התקרבות לעבר עמדות רדיקליות (למשל רצון לראות שינוי בולט בכלכלה או בחברה מכיוון אקולוגי, סוציאליסטי, ליברטריאני או אחר) – אלא נטייה לראות באור חיובי אלימות פוליטית לשם השגת מטרות פוליטיות, ופוטנציאל גובר לעבור למימוש של אותה אלימות. כלומר מדובר בנטייה לאלימות פוליטית ולא בתפיסות עולם המבקשות לחולל שינוי יסודי כלשהו בסדרי החברה. ייתכן שנכון יותר היה לכנות זאת מאבק בפנאטיזציה, אך המושג דה-רדיקליזציה הוא שהתקבע בספרות.

חשוב בהקשר זה לציין כי בעוד כל אדם המעורב במעשי אלימות הנובעים מאידיאולוגיה קיצונית עבר תהליך של רדיקליזציה, מיעוט מכל אלו שעברו תהליכי רדיקליזציה יעסקו בסופו של דבר במעשי אלימות. להבחנה זו יש חשיבות בפיתוח תוכניות למאבק ברדיקליזציה עבור אנשים שעברו את התהליך, אך לא הגיעו לביצוע או למעורבות במעשי אלימות או בארגונים המבצעים מעשים כאלו.

דה-רדיקליזציה

בעולם נעשה שימוש נרחב במושג דה-רדיקליזציה כדי לתאר סוגים רבים של תוכניות למאבק בתהליכי הקצנה שעשויים להוביל לאלימות. עם זאת, **מומחים** הציעו להפריד בין שלושה סוגים של תוכניות כאלו, לפי השלב בתהליך הרדיקליזציה שבו הן מנסות להתערב. רק אחד משלושת הסוגים נקרא דה-רדיקליזציה:

דה-רדיקליזציה: תוכניות ומענים שמטרתם היפוך תהליכי רדיקליזציה שהושלמו והגיעו לרמה של מעורבות

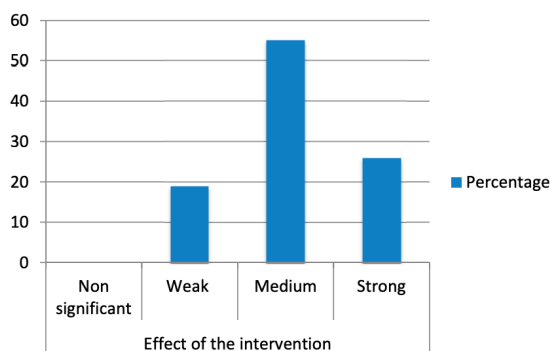
לוח 1:

מיקרו	מיקרו			
מיקרו	אנטי-רדיקליזציה	קאונטר-רדיקליזציה	דה-רדיקליזציה	
רמת ההתערבות	מבנה חברתי-כלכלי	יחיד	יחיד	יחיד
שלב ההתערבות	לפני הרדיקליזציה	לפני הרדיקליזציה	הרדיקליזציה בתהליך	הרדיקליזציה הושלמה
מטרות	מניעת התהליך	מניעת התהליך	עצירת התהליך	היפוך התהליך
דוגמאות	צמצום עוני, חיזוק משילות, שקיפות, בניית מנהיגות בקהילה	תוכניות לחיזוק זהות וביטחון עצמי, תוכניות דיאלוג רב-תרבותי, תוכניות השכלה ושילוב תעסוקתי לנוער וצעירים	קו חם לאיתור מקרי הקצנה, תוכניות שיטור קהילתי, תוכניות להכשרה ועירוב גורמי בריאות הנפש ועבודה סוציאלית	תוכניות שיקום לאסירים, תוכניות שילוב מחדש של לוחמים לשעבר

כולל פעילויות חינוך ודיאלוג, השכלה והכשרה מקצועית, הכשרת אנשי מקצוע, מעורבות והעצמה קהילתית, טיפול פרטני או משפחתי וחיזוק שיתוף הפעולה בין רשויות, כמו גם מאמצי מאקרו לצמצום האבטלה ולשיפור תנאי המחיה. שאלת האפקטיביות של התוכניות הללו נמצאת במרכז הדיון של העוסקים במלאכה. מכיוון שמדובר בתחום חדש ומתפתח שצמח בשני העשורים האחרונים, גישות להגדרת אפקטיביות ולמידתה נמצאות בבדיקה ובשכלול מתמיד.

למרות זאת, בקרב חוקרים שעסקו בשאלת האפקטיביות שוררת תמימות דעים על כך שרוב התוכניות מצליחות להשיג את מטרותיהן לפחות בצורה חלקית, ורבות מהן מצליחות בכך ברמה גבוהה. כך למשל, במחקר משנת 2014 של קבוצת חוקרים מטעם האיחוד האירופי שכלל הערכת אפקטיביות של 126 תוכניות, נמצא של-26 אחוזים מהתוכניות הייתה השפעה רבה, ל-55 אחוזים השפעה בינונית ול-19 אחוזים השפעה מועטה. אף אחת מהתוכניות לא הוערכה כחסרת השפעה לחלוטין.

תרשים 1: התפלגות האפקטיביות של תוכניות למאבק ברדיקליזציה

מקור: מחקר Impact Europe, עמ' 62

הבחנה חשובה בטיפולוגיה זו היא שתוכניות מאקרו תמיד יהיו תוכניות למניעת רדיקליזציה, משום שהן מכוונות לחברה או לקהילה באופן כללי, ולא ליחידים שזוהו כנמצאים בסיכון או במעורבות פעילה בתהליכי רדיקליזציה.

לענייננו חשובות בייחוד התוכניות המניעתיות, וכן מחקר סדור ישראלי בדבר הגורמים המאיצים תהליכי רדיקליזציה בהקשר המקומי הייחודי. מכאן ניתן להשליך גם על הפוטנציאל לתוכניות מניעתיות שישרשו את אותם גורמים ואף ישאפו לכינון גורמים המניעים תהליך הופכי של דה-רדיקליזציה. ככל הידוע לנו, אחרי שפינוי למספר רשויות ביטחוניות ולמשרד ראש הממשלה בבקשת מידע בנושא זה, יש מחסור ניכר בתוכניות מניעתיות בישראל, למעט מספר תוכניות ספורדיות שהיקפן מצומצם. התוצאה המסתמנת היא לקונה תמונה ובעייתית מאוד במדיניות הביטחוניית של ישראל כלפי אלימות פוליטית וטרור. במסגרת מאמר זה לא נוכל לעמוד על הסיבות ללקונה, אולם ניתן להעלות מספר השערות ביחס להתהוותה: חוסר מודעות לנושא במערכת הביטחון, או הרגל לחשוב על מאבק בטרור מתוך מסגרת של סיכול ולוחמה בלבד; חשש מהפרשנות שתינתן לגישה כזו בשדה הפוליטי (גורמים בשמאל עשויים לראות זאת כ"חינוך מחדש", ואילו גורמים בימין יראו בכך ניסיון להבין את המחבלים, לטפל במצוקותיהם וכדומה); מחשבה על הטווח הקצר, בעוד שמאבק ברדיקליזציה נוטה לעיתים להשיג תוצאות בטווח הזמן הבינוני ומעלה.

האפקטיביות של תוכניות למאבק ברדיקליזציה

קיים מגוון רחב של תוכניות למאבק ברדיקליזציה שקלה יעיד שלהן מגוונים ומטרותיהן ודרכי הפעולה שלהן שונות. מגוון הפעילויות שהתוכניות השונות מקדמות

במרכז הפירמידה נמצאת הרמה הספציפית – רמת מניעת הסלמה (קאונטר־רדיקליזציה בטיפולוגיה שהוצגה בתחילת המאמר). היא מיועדת ליחידים וקבוצות שכבר משיכים לקבוצות רדיקליות או עוברים תהליכי רדיקליזציה, אך אינם מעורבים באלימות. ברמה זו הפעילות כוללת אסטרטגיות של הרחקה ויציאה מהסביבה הרדיקלית, כמו גם שיתוף פעולה עם קרובי משפחה ועם הסביבה החברתית המיידית.

בראש הפירמידה נמצאת רמת היעד – רמת מניעת אירועים ופעולות אלימות (דה־רדיקליזציה בטיפולוגיה שהוצגה בתחילת המאמר). היא מיועדת ליחידים שזוהו כקיצונים ואלימים, לרבות אלה המתכננים לנסוע לסוריה או שחזרו ממנה. היא כוללת תוכניות יציאה מארגונים, שיקום ושילוב מחדש בחברה.

הגישה הדנית למאבק ברדיקליזציה מושתתת על הרעיון שלמדינה שני תפקידים במקביל: להגן על החברה מפני פיגועי טרור ובד בבד לדאוג לרווחה האישית של הפרט.

מבחינה ארגונית, דנמרק יצרה גוף ייעודי בתוך אחד ממשרדי הממשלה לטיפול בכל ההיבטים של תוכניות המאבק ברדיקליזציה. נוסף על כך היא יישמה מודל ארגוני שנקרא Infohouse: כתובת ארגונית ייעודית בכל מחוז משטרי, שמחברת ומתאמת בין המשטרה וגורמי רווחה מקומיים. גורם זה אחראי להעריך ולטפל במידע רלוונטי שמגיע מהקהילה, מהרשויות או מהמשטרה, לתאם בין כל הגורמים הרלוונטיים, לאתר מענים מניעתיים ולשמש **מרכז ידע והכשרה**. בבית ספר בעיר הדנית פרדריסיה (Fredericia) אף **יישמו תוכנית למניעת קיטוב וסגרגציה בין ילדים מקבוצות אתניות שונות** גם ככלי למניעת רדיקליזציה – מודל שרוחק למדי מהנעשה בחינוך בישראל, למעט במספר מובלעות ומקרים.

אחת מהתוכניות המקומיות המפורסמות ביותר הוקמה בעיר הדנית Aarhus, ולכן זכתה לשם מודל Aarhus. **תוכנית זו** כוללת infohouses, הענקת ייעוץ והכשרות לגורמים מקצועיים, הפצת ידע בציבור, תוכנית מנטורינג ליחידים, ייעוץ ותוכניות שיקום ויציאה ליחידים, חיזוק קשרים עם קהילות ועם גורמים נוספים שנמצאים בקשר עם יחידים בתהליכי רדיקליזציה, ייעוץ להורים וסדנאות דיאלוגיות לתלמידי בתי ספר יסודיים ועל־יסודיים.

לתוכנית Aarhus יש **תוצאות בשטח**: מספר תושבי העיר שנסעו להילחם בסוריה ירד מ־31 ב־2013 לאחד בלבד ב־2014, לאחר השקת התוכנית. זאת ועוד,

במחקר נוסף שנערך בהזמנת הממשל האמריקאי בשנת 2020 נבדקו 30 תוכניות מרחבי העולם, המיועדות למגוון רחב של אוכלוסיות. מתוך 15 הוערכו כתוכניות מוצלחות, חמש כבעלות תוצאות מעורבות ושלוש כבלתי מוצלחות.

לפי מחברי דוח המחקר, מאפיינים של תוכניות מוצלחות כללו מרכיב של חיזוק תחושת תקווה ומשמעות, חיזוק תחושת הקהילה, תשומת לב אישית, דגש על מערכות יחסים ובניית סדר יום פרטני, וכן מחויבות ועבודה לטווח ארוך עם אוכלוסיית היעד.

שני מקרי בוחן לדוגמה: תוכניות אפקטיביות שמקדמות זכויות אדם ומאבק ברדיקליזציה

המודל הדני

הגישה הדנית למאבק ברדיקליזציה מושתתת על הרעיון שלמדינה שני תפקידים במקביל: להגן על החברה מפני פיגועי טרור ובד בבד לדאוג לרווחה האישית של הפרט. לכן עומדים במרכז הגישה שלושה עקרונות:

הראשון – שיתוף פעולה בין כל הרשויות הרלוונטיות לצורך מתן מענה מיטבי, כולל גורמי הרווחה, מערכת החינוך, מערכת הבריאות, המשטרה ומנגנוני המודיעין והביטחון.

השני – הכלה (inclusion) **המוגדרת** כ"השתתפות משמעותית בחיים החברתיים והתרבותיים המשותפים". לכן התוכנית מתמקדת בתיעול מחדש של המוטיבציות האישיות והתרבותיות שהובילו לרדיקליזציה לעבר ערוצי השתתפות אזרחית במסגרת החוק.

השלישי – בסיס מדעי ופסיכולוגי. התוכנית מתקיימת בשיתוף פעולה עם מחלקות למדעי ההתנהגות באוניברסיטאות ומבוססת על מחקר והערכה מתמשכים. את הבסיס המדעי שואבת התוכנית ממודל מניעת פשיעה שצבר שנים רבות של ניסיון ופיתוח בשם **פירמידת המניעה**:

בבסיס הפירמידה נמצאת הרמה הכללית – רמת המניעה (אנטי־רדיקליזציה בטיפולוגיה שהוצגה בתחילת המאמר). היא מיועדת לאוכלוסייה רחבה ובעיקר לנוער וכוללת פעילויות של חיזוק קשרים עם הקהילה, בניית יכולות והגברת החוסן. במסגרת זו נציגים מטעם הרשויות יוזמים קשרים ומעורבות עם גורמים בקבוצות ובקהילות שאינן מעורבות בהווה בשום סוג של פעילות קיצונית, אך עלולים להפוך למעורבים בפעילות כזו בעתיד. מעורבות בקהילה כוללת העלאת מודעות והכשרות ייעודיות שנועדו לשפר את התנאים הכלליים ברמה החברתית והפרטנית.

פוטנציאל הרדיקליזציה והמאבק בה בישראל

פוטנציאל הגיוס של הפלסטינים אזרחי ישראל לפעילות אלימה קטן יחסית, אך עדיין משמעותי: על פי סקר של מרכז אקורד (האוניברסיטה העברית) ממרס 2022, 87 אחוזים מהנשאלים הערבים קבעו כי המחבלים אזרחי ישראל אינם מייצגים אותם, שמונה אחוזים אמרו שאלה מייצגים אותם במידה מעטה וחמישה אחוזים – במידה רבה, ובכל זאת זהו פוטנציאל גיוס של עשרות אלפים. לאורך השנים התפרסמו מחקרים המלמדים על תנודות של התמתנות והקצנה בקרב האזרחים הערבים. למשל לפי פרופ' סמי סמוחה: "שיעור הערבים השוללים את זכות הקיום של מדינת ישראל כמדינה עמדה ב-1976 על 20.5%, ב-1995 על 6.8% (בזמן כהונת ממשלת רבין השנייה, שנחשבת תור הזהב ביחסי ערבים-יהודים), ב-2003 על 11.2% וב-2012 על 24.5%". הגם שלא כל שלילה של זכות הקיום מעידה על נטייה להפעלת אלימות פוליטית, אפשר לראות נתון זה כ"פרוקסי" למגמות רדיקליזציה שעולות ויורדות, כך שלא מדובר בתמונה סטטית ובלתי ניתנת לשינוי. חברת הכנסת והדיפלומטית לשעבר רות וסרמן לנדה גורסת כי הסגר גרציה, חסמים בקבלה לאקדמיה ואי-ידיעת השפה העברית במידה מספקת דוחפים ערבים מישראל ללמוד בירדן ולצרוך תרבות וחדשות בעיקר מערוצים ערביים זרים, וכך הם עוברים רדיקליזציה. מבלי להתייחס לתוקף של טענה זו היא ממחישה כיצד יכולה רדיקליזציה של הערבים בישראל לנבוע מבעיות חברתיות המחייבות טיפול אחר משימוש בכלים לוחמתיים בלבד. מהצד של הימין הקיצוני היהודי, מחקר שטח חשף את מנגנוני הגיוס של ארגון להב"ה, המתמקדים בבני נוער משולי החברה ומאוכלוסיות מוחלשות, בין השאר של יוצאים בשאלה ומסורתיים, ומעודדים שנאת ערבים. החוקר ד"ר אסף מלחי טוען כי פוטנציאל הגיוס לארגון להב"ה הולך וגדל בשל מגמות נשירה מהחינוך החרדי. מגמות ההקצנה אף מזינות זו את זו וכך הן יכולות ליצור עוד מפגעים פוטנציאליים – ערבים ויהודים.

פוטנציאל הרדיקליזציה בישראל, במובנה כנטייה לאלימות פוליטית, כרוך גם בהיבטים מבניים: בסכסוך הלאומי המדמם והמתמשך; באפליה כנגד המיעוט הערבי בישראל ובהדרתו מהתחום הפוליטי; בתצורת השליטה בפלסטינים בגדה; ובאינטנסיביות והקטלניות של הטרור הפלסטיני, היוצר לרוב הקצנה ולעיתים גם תגובות נגד אלימות מהצד היהודי.

עיתונאים אספו עדויות מיחידים שהשתתפו בתוכנית והעידו כי היא מנעה מהם הידרדרות לג'האד אלים. מחקר שנערך עבור הממשל האמריקאי באמצעות מכון המחקר NSI העריך כי התוכנית השיגה תוצאות מעורבות.

תוכנית מענים לנוער בסיכון באנטוורפן, בלגיה

בלגיה היא המדינה המערב-אירופית שממנה יצאו הכי הרבה רדיקלים אסלאמיסטים להילחם בסוריה. בעקבות זאת הרשויות בבלגיה העניקו עדיפות גבוהה לתוכניות שמטרתן להיאבק ברדיקליזציה אסלאמיסטית. בתחום של גישות למניעת אלימות, מעורבות בטרור ופשיעה קיימת ספרות נרחבת בדבר החשיבות לייצר מענים לנוער ולצעירים בשלבי מעבר מכריעים בחייהם. בהתבסס על גישות אלו העיר אנטוורפן מיקדה מאמצים בנושא של שילוב נוער וצעירים הנמצאים בסיכון לנשירה מבתי ספר.

התוכנית באנטוורפן מבוססת גם היא על שיתוף פעולה הדוק בין רשויות. אחד מעמודי התווך של התוכנית הוא הקמת רשת הכוללת יוזמות חינוך מקומיות, בתי ספר, מרכזי הכוונת תלמידים, שירותי רווחה ובריאות, המשטרה ומשרד המשפטים ושירות התעסוקה. התוכנית כוללת מבנה ארגוני הנקרא "דלפק קבלה מרכזי" (Central Help Desk) שאחראי לאיתור, לניטור ולפיתוח מענים למקרים ספציפיים של נוער בסיכון לנשירה או לאחר נשירה. הדלפק מחויב לתת מענה לכל מקרה בתוך שבוע מקבלת המידע לראשונה.

תוכנית נוספת מיועדת למנוע היעדרויות מבתי ספר, ולה שני מרכיבים: המרכיב הראשון הוא איסוף מידע מקיף מתלמידים, מנהלים וצוות בית הספר לגבי תחושת הביטחון בבית הספר ובסביבותיו, באמצעות שאלונים מקוונים. המידע נשמר ומנותח באופן אנונימי על ידי גורמים מקצועיים בעירייה. המרכיב השני הוא תהליך רפלקציה ולמידה עם גורמי מקצוע לגבי רמת ההיעדרות מבית הספר. בכל שנה הגורמים המקצועיים מובילים תהליך רפלקציה ולמידה עם עשרה בתי ספר שבהם שיעור ההיעדרות היה נמוך ותחושת הביטחון גבוהה, ועשרה בתי ספר שבהם שיעור ההיעדרות עלה. נוסף על כך, כל בית ספר יכול לבקש תהליך רפלקציה ולמידה מסוג זה במהלך השנה.

לפי עיריית אנטוורפן, התוכניות הובילו לירידה משמעותית באחוזי הנשירה וההיעדרויות מבתי הספר בעיר.

אסירים ביטחוניים – כלומר אלה שכבר עברו רדיקליזציה והשתתפו בתכנון, בסיוע או בביצוע פעולות אלימות. זאת ועוד, קיימת תוכנית במזרח ירושלים שמתמקדת במעבר לשיטור מבוסס ראיות, בשינויים באופיו של כוח האדם המשטרתי ובאופן כללי בשיקום יחסי המשטרה והתושבים באזור. כאמור, השב"כ עודד את ממשלת ישראל לשפר את השתלבות הערבים בכלכלה ובהשכלה הגבוהה כמתכון למאבק ברדיקליזציה. זו כבר מגמה רוחבית יותר, אך גם היא נדמית כתגובה תחומה לגל של הקצנה ולא חלק ממדיניות כוללת, סדורה ומתמשכת של מאבק ברדיקליזציה, וניתן גם בהחלט להתווכח באיזו מידה יישם חזון זה. מעבר לתוכניות נקודתיות אלו מסתמן שאין מדיניות כוללת, והכלים שבהם כן נעשה שימוש הם לעיתים גרסיביים ובעייתיים הן מבחינת מאבק ברדיקליזציה והן ביחס לעקרונות של זכויות אדם. בשל אופיים החשאי של חלק מהגופים האמונים על התחום הביטחוני קשה לקבל תמונה שלמה ולהבין אילו ניסיונות, אם בכלל, נעשו כדי לבסס אסטרטגיה כוללת ותוכניות של מאבק ברדיקליזציה בישראל, ומה היו השיקולים סביב התנהלות זו, אם בכלל נערכו דיונים מושכלים בנושא.

השרשת אסטרטגיה כוללת של מאבק ברדיקליזציה תאפשר להתייחס לטרור כאל תופעה חברתית ולא רק ביטחונית או צבאית, כך שהמערך החברתי שמקדם אלימות פוליטית ימופה בצורה יסודית ויזכה למענה מקיף יותר.

במבט מהזווית של הביטחון הלאומי, השרשת אסטרטגיה כוללת של מאבק ברדיקליזציה תאפשר להתייחס לטרור כאל תופעה חברתית ולא רק ביטחונית או צבאית, כך שהמערך החברתי שמקדם אלימות פוליטית ימופה בצורה יסודית ויזכה למענה מקיף יותר. לשם המחשה, במקרים רבים צעירים ייחשפו לתעמולה מעודדת רדיקליזציה שלא בהכרח מגיעה לסף הפלילי של הסתה, או שלא בהכרח מאותרת על ידי גורמי הסיכול. המאבק ברדיקליזציה מציע מענה לתהליכים הללו בזירת הרעיונות ובזירת המצוקות החברתיות המעודדות ומתדלקות רעיונות מקדמי אלימות. בתוך כך יש להבין את הרדיקליזציה כפגיעה בחוסן הלאומי, שטרור ואלימות הם רק קצה הקרחון שלה; לצידם יש תופעות כמו ניכור מהמדינה ועיונות כלפיה שאינן מגיעות לכדי השתתפות באלימות, אך הן רחבות הרבה יותר מהשכבה הדקה של אלה המשתתפים בפעולות טרור מבטאות מצב של התערעורת הלכידות החברתית. מצב כזה הוא נפיץ מטבעו, וברגעים של

הרכיבים הללו מן הסתם מזינים אלו את אלו. ראשית, הסכסוך המתמשך מבוסס על הנרטיבים הלאומיים המתנגשים של שני הצדדים ומקצין אותם: עם ילידי שנושל מול עם ששב למולדתו ומתמודד עם אלימות מתמשכת ונטולת כל הצדקה. על כך מתווספת אפליה ארוכת שנים כנגד המיעוט הערבי בישראל ומצב כזה בהחלט יכול לתרום לרדיקליזציה, שכן אפליה נחשבת לקטליזטור אפשרי לאלימות, על פי מחקר על אודות אלימות פוליטית. גם האפליה החוזרת להיבט החברתי-כלכלי נותנת את אותותיה: בני שכבה רחבה יחסית של צעירים ערבים בישראל הם עניים, חסרי השכלה, מובטלים או עובדים בעבודות מזדמנות ללא יציבות תעסוקתית, ואלו לרוב חדשות רעות מבחינת רדיקליזציה. אי לכך אין להתפלא כי לפי חשיפת מסמכי ויקיליקס מ-2008 מסתמן כי השב"כ עודד את ממשלת ישראל לשפר את השתלבות הערבים בכלכלה ולסייע להנגיש להם השכלה גבוהה והכשרה מקצועית, כדרך להיאבק במגמות רדיקליזציה בקרבם. יש גם חוקרים כמו ד"ר אפרים לביא, הרואים בהדרה היחסית של הערבים אזרחי ישראל ממעגלי קבלת ההחלטות של הפוליטיקה – אישיתותן מפלגות ערביות בשלטון במרבית שנות המדינה – גורם התורם לתחושת שוליות והדרה, ולפיכך מתגברת הנטייה לבכר דרכים כוחניות להשפעה. באופן כללי גם מחוץ להקשר הישראלי-ערבי, צמצום מרחב ההשפעה הפוליטי נוטה להעלות את שיעור האלימות הפוליטית, בייחוד כשהוא נעשה לא באופן קיצוני (ככל הנראה משום שעדיין נותר מרווח להתארגנות ולהתאגדות, כמו גם ליצירת נרטיבים של התנגדות והסתה לאלימות). מובן שגם הסכסוך הישראלי-פלסטיני הנרחב, החיכוך עם הפלסטינים ברצועה ובגדה ואופי השליטה או ההתנהלות מולם משפיעים על הערבים אזרחי ישראל ויחסם למדינה.

תמונת מצב: הטיפול ברדיקליזציה בישראל והשלכות הסוגיה על הביטחון הלאומי

למרות האמור מעלה, נדמה שהמאבק ברדיקליזציה בישראל לוקה בחסר: ברשת אין שום מידע גלוי על מדיניות מקיפה או תוכניות מובהקות של מאבק ברדיקליזציה, ופנייה של היוזמה לביטחון וזכויות האדם לרשויות לשם קבלת מידע על יישום תוכניות כאלו בישראל לא זכתה למענה. סימן נוסף ללקונה בתחום הוא שישיראל אינה מופיעה במחקרי סקירה והשוואה בינלאומיים בהתייחס לתוכניות של מדינות שונות בעולם למאבק ברדיקליזציה. ישנן תוכניות נקודתיות מאוד בישראל, כגון תוכנית המיושמת אל מול

במסגרת של פיתוח המענים ראוי כי יעלו המלצות לשינוי מדיניות ברמת המאקרו, ושהמלצות אלו יונגשו לציבור באופן שקוף (ככל שאינן חושפות חומרים מסווגים), לצד תוכניות להתערבות ברמה מקומית (מזו) או פרטנית (מיקרו). ראוי כי התוכניות השונות יתבססו על מודלים שהצליחו בעולם תוך מאמץ להתאימן להקשר המקומי, למשל באמצעות תוכניות פיילוט מצמצמות שיוורחו בהתאם להצלחתן. לבסוף, ראוי לפתח מענים נבדלים ומותאמים לחברות השונות: לחברה היהודית ולחברה הערבית בישראל.

הקמת גוף כזה תיתן מענה ללקונה מהותית במדיניות הביטחון הישראלית, ותהיה לכך גם השפעה חיובית על הביטחון הלאומי. מענה זה צפוי גם להשפיע לטובה בתחום זכויות האדם, ומתוך כך ובהיזון חוזר, גם להשפיע לחיוב על הביטחון ועל האופק לפיוס ולחיוזוק הלכידות החברתית בין הקבוצות האתנו־לאומיות במדינה.

ד"ר יריב מוהר הוא ראש היוזמה לביטחון וזכויות האדם וסוציולוג החוקר פעולה קולקטיבית בהקשר של מחאות, מהומות וארגוני טרור וגרילה. inshr.il2022@gmail.com

ד"ר איה שושן היא עמיתת פוסט־דוקטורט במחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן־גוריון וחוקרת פעולה קולקטיבית. aya.shoshan@gmail.com

התלקחות אזרחית אלימה רחבה – כפי שהתרחש סביב מבצע שומר החומות – השכבות המנוכרות הללו עלולות לחצות את הקו ולהצטרף לאלומות ספונטנית, כפי שאכן אירע. מאמצי הסיכול והמאבק ה"קלאסיים" בטרור אינם מטפלים כלל באותה שכבה חברתית מיואשת, זועמת ומנוכרת שמבטאת פוטנציאל נפיץ – הן בציבור היהודי והן בציבור הערבי.

המלצות למדיניות

לאור הממצאים אנו ממליצים להקים גוף ממשלתי שמטרתו חקר הרדיקליזציה בהקשר הישראלי בקרב ציבורים שונים – יהודים וערבים אזרחי ישראל. אותו גוף יהיה אחראי גם על פיתוח תוכניות והמלצות למדיניות בתחום המאבק ברדיקליזציה. עם זאת, לנוכח ביקורות שעלו מצד ארגוני זכויות אדם על שימושים בלתי נאותים במסגרת תוכניות למאבק ברדיקליזציה – למשל מאפיינים של מעקב וניטור על בסיס פרופיילינג גס כנגד מוסלמים צעירים במסגרת תוכנית Prevent הבריטית – אנו ממליצים להישמר מגלישה לפרקטיקות שיש בהן פגם מוסרי, והן עשויות גם לערער על האפקטיביות של תהליכי הד־רדיקליזציה.

במסגרת המחקרית ראוי לנסות להבין את הדינמיקה ואת הגורמים לרדיקליזציה, הן ברמת המאקרו (למשל קווי מדיניות שמעוררים זעם ורדיקליזציה), הן ברמת המיקרו (למשל טראומות ילדות) והן ברמה המקומית־קהילתית (Meso Level – itz) – כגון רשתות אינטראקציה להסתה, אלימות בין־קהילתית וכדומה.